

ERFGOED BRUSSEL

April 2017 | Nr 22

Dossier **ART NOUVEAU**

Varia **DE EIGENDOM *LE FÉBURE***
REMIGIO CANTAGALLINA

ERFGOED BRUSSEL

April 2017 | Nr 22

Dossier ART NOUVEAU

Varia DE EIGENDOM LE FÈBRE
REMIGIO CANTAGALLINA

DOSSIER

DE BESCHERMING VAN HET ART- NOUVEAU-ERFGOED IN BRUSSEL

HET VERHAAL VAN
EEN CULTURELE
BEWUSTWORDING

MURIEL MURET
KUNSTHISTORICA,
DIRECTIE MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Demontage van het siersmeedwerk van de gevel van de atelierwoning van Victor Horta (huidig Hortamuseum), Amerikastraat 23-25 in Sint-Gillis (M. Celis © GOB).

IN 1971 PUBLICEERDEN FRANCO BORSI EN HANS WIESER HET REFERENTIEWERK BRUXELLES, CAPITALE DE L'ART NOUVEAU, AAN HET EINDE VAN EEN LANGE PERIODE VAN ONWETENDHEID EN VERNIELING VAN DIT BELANGRIJKE BRUSSELSE ERFGOED. Datzelfde jaar startte een echt beschermingsbeleid rond de art nouveau, dat tot op vandaag voortduurt. 45 jaar later heeft het stadsgewest zich duidelijk gepositioneerd als culturele en toeristische hoofdstad van deze wervelende stijl, die eerst verheerlijkt en later verguisd werd, maar nu opnieuw het grote publiek fascineert.

De eerste werken die beschermd werden, dankzij de volharding van architect Jean Delhaye, een leerling en onvoorwaardelijk bewonderaar van Horta, waren dan ook die van Victor Horta. Vlak na het overlijden van zijn meester werd hij wat men tegenwoordig een lobbyist zou noemen, die zich inzette om het werk van Horta te beschermen. Ondanks enkele tegenslagen¹ overtuigde hij in 1963 de gemeente Sint-Gillis om de atelierwoning, die later het Hortamuseum zou worden, aan te kopen en te beschermen (p. 12). Dat was niet zo vanzelfsprekend: in 1947 had de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML) zich niet verzet tegen de afbraak van Horta's Aubecqhuis, omdat het pand nog te jong werd bevonden om een bescherming te verantwoorden (afb. 1). Veertien jaar later stelde dezelfde KCML aan de bevoegde minister voor om de woning en het atelier van Horta, in de Amerikastraat 23-25, te beschermen. De brief van de administratie preciseerde dat "... tot nu toe nog geen enkel gebouw uit de 19de eeuw werd beschermd, hoe-

Afb. 1

Hotel Aubecq, vroeger Louisaalaa 520 in Brussel (arch. V. Horta, 1899-1903), gesloopt in 1950 (© KIK-IRPA, Brussel).

wel geen enkele wetsbepaling verhindert om architectuurwerken, zelfs hedendaagse, te beschermen. Indien een studie zou worden gemaakt van de 19de-eeuwse werken die het verdienen beschermd te worden, zou het volledige oeuvre van Victor Horta in ieder geval op de eerste plaats moeten komen (...)”². Hoewel men vandaag niet meer aarzelt om hedendaagse werken voor bescherming voor te dragen, ligt de bescherming van

het volledige oeuvre van Horta nog niet voor de hand en geeft dit aanleiding tot discussie.

VOOR DE REGIONALISATIE

De eerste bescherming van een gebouw van Horta –de overwinning van 1963– betekende nog niet het einde van de verwaarlozing van de Brusselse art nouveau. Zo werd twee jaar later het beroemde Volkshuis

Afb. 2

Interieur van het huis Hannon, Verbindingslaan 1 in Sint-Gillis (M. Celis © GOB).

gesloopt, een belangrijk werk van Horta, dat zo een triest symbool werd voor de gestadige vernieling van het erfgoed van de hoofdstad.

Jean Delhaye, die zelf verschillende huizen van Victor Horta kocht en liet beschermen, voerde de strijd echter niet langer alleen. Zijn actie en die van de verenigingen voor de bescherming van het erfgoed leidden in de jaren 1970 tot een reeks beschermingen van art-nouveaugebouwen in Brussel, met hoofdzakelijk werken van Horta³, maar geleidelijk aan ook enkele andere iconische verwezenlijkingen, zoals de eigen woning van architect Paul Hankar (afb. 2), het Stocletpaleis van Josef Hoffmann, het Hannonhuis van Jules Brunfaut – dat met afbraak was bedreigd maar gered werd doordat de gemeente Sint-Gillis het pand aankocht – of nog het Cauchiehuis. De redding van dit laatste huis vormt een goed voorbeeld van de manier waarop de

bescherming destijds verliep. Het Cauchiehuis in de Frankenstraat, met zijn beroemde affichegevel, was tot afbraak gedoemd om plaats te ruimen voor een appartementsgebouw. Deze dreiging leidde in 1971 tot een mobilisatie van de *Archives d'Architecture Moderne* (AAM),⁴ het *Atelier de Recherche et d'Action Urbaine* (ARAU) en het Hortamuseum. Dat zette de KCML ertoe aan een voorstel tot bescherming in te dienen dat in 1975 werd goedgekeurd⁵.

Deze 'hoogtepunten' kaderen vanzelfsprekend in de langzame maar diepgaande bewustwording die vanaf het begin van de jaren 1950⁶ groeide, door de eerste publicaties van onderzoekers – die hun onderzoek van de stijl uit 1900 in de eerste plaats richtten op het meubilair – en door tentoonstellingen in de jaren 1960. In 1975 werd de urgentie-inventaris van het Sint-Lukasarchief gepubliceerd, een werk dat het 19de-eeuwse erf-

goed van het gewest in de schijnwerpers plaatste, met een bijzonder accent op honderden, weliswaar eerder bescheiden, art-nouveawerken. De jaren 1970 waren ook gunstiger voor de bescherming van dit erfgoed dankzij de invloed van de culturele gemeenschappen, die de weg baanden voor een grotere waardering van het Brusselse culturele erfgoed.

Deze beweging werd nog versterkt door de tweede staats hervorming, die meer bevoegdheden toekende aan de Franse en de Vlaamse gemeenschap om culturele aangelegenheden in Brussel gezamenlijk te beheren. Van 1981 tot 1988 bleef het aantal beschermingen stijgen. Ze bleven overigens niet langer beperkt tot werken van Horta. Zo werd de villa Bloemenwerf, de eigen woning van architect Henry van de Velde, beschermd in 1983⁷. Voortaan werden ook gebouwen uit het begin van de 20ste eeuw beschermd – een periode waarin de art nouveau zijn avant-gardistische status achter zich liet en een alledaagser karakter kreeg, met de architecten van de zogenaamde 'tweede generatie'⁸, de leerlingen van Hankar en Horta. In die periode begon men met de bescherming van het uitgebreide oeuvre van Ernest Blérot, Gustave Strauven en Paul Hamesse. In de jaren 1980 werden ook werken beschermd van eclectische architecten uit de 19de eeuw die ook ontwerpen in de art-nouveaustijl realiseerden, zoals Jules Jacques Van Ysendyck of Octave Van Rysselberghe.

In 1988 werden in een bekend koninklijk besluit dat aan de gewestvorming voorafging – het zogenaamde 'Toback-besluit' – 46 beslissingen genomen voor de definitieve bescherming van 70 werken, waaronder een groot aantal art-nouveaugebouwen. Bekijken we de periode van 1971 tot

Afb. 3

Interieur van *Old England*, vóór zijn bescherming verbouwd tot tapijtenwinkel, Hofberg 2 in Brussel (M. Celis © GOB).

aan de oprichting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in 1989, dan zien we dat, naast de systematische bescherming van het werk van Horta onder impuls van Jean Delhaye, de bescherming van het werk van andere architecten eerder geval per geval gebeurde, naargelang de gelegenheid zich voordeed en meestal als reactie op aanvragen van eigenaars of wanneer afbraak dreigde.

DE ACTIE VAN HET GEWEST

Het jonge Brussels Hoofdstedelijk Gewest, bevoegd voor de bescherming van het erfgoed, ging vanaf zijn oprichting in 1989 verder met de afhandeling van lopende voorstellen en procedures voor de bescherming van art-nouveaugebouwen. Dat gebeurde nog steeds op basis van de nationale wet van 1931 waarvan de toepassing was geregionaliseerd. Zo werd in 1989 het voormalige warenhuis *Old England* van

architect Paul Saintenoy (afb.3), beschermd, dat vandaag het Muziekinstrumentenmuseum huisvest.

Kort daarna ontwikkelde het Gewest een eigen wetgevend instrument ter vervanging van de wet van 1931: de ordonnantie van 4 maart 1993 betreffende de bescherming van het onroerend erfgoed, die nieuwe begrippen introduceerde zoals het erfgoedkundig geheel. De ordonnantie heeft ook betrekking op goederen die niet enkel van nationaal maar ook van regionaal belang zijn, waardoor ook gebouwen met een eerder lokale relevantie kunnen worden beschermd. De Brusselse wetgeving is meer open en participatief. Ze biedt eigenaars en verenigingen de mogelijkheid om zelf een bescherming aan te vragen. Er werden in dat kader dan ook verenigingen opgericht zoals *Pétitions-Patrimoine*, die onder meer de aanzet gaf tot de

bescherming van een art-nouveauschool van Henri Jacobs. Net zoals het Sint-Lukasarchief voerde deze vereniging actie voor een maximale bescherming van alle art-nouveaughtuigen in Brussel.

Gewapend met dit nieuwe instrument vermeerderde en systematiseerde de Brusselse regering de beschermingen door middel van thematische of chronologische campagnes. Wat de art nouveau betreft, valt op dat meer dan driekwart van de beschermingsprocedures dateert van na 1989. Het is duidelijk dat de Brusselaars, getekend door de vernielingen uit het verleden die de hoofdstad een weinig benijdenswaardige reputatie bezorgden, het lot van hun erfgoed in handen namen.

Tegenwoordig wordt de art nouveau beschouwd als een culturele troef, een deel van de Brusselse identiteit dat bijdraagt tot de internationale faam van de stad en de

Afb. 4

Glas-in-loodraam van Privat Livemont in de eigen woning van Paul Saintenoy, Gewijde-Boomstraat 123 in Elsene [Ch. Bastin en J. Evrard © GOB].

Afb. 5

Huis Delannoy, gebouwd in 1906, Tervurenlaan 120 in Sint-Pieters-Woluwe, gesloopt in 1993 [M. Vanhulst © GOB].

Afb. 6

Villa, Tervurenlaan 28 in Etterbeek. Arch. J. Barbier, 1898 [A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB].

toeristische opwaardering van de regio. De bekende titel van het werk van Borsi en Wieser, *Bruxelles, Capitale de l'Art nouveau*, krijgt plots een andere betekenis en waarde binnen het hedendaagse concept van stedelijke marketing. Nog belangrijker is dat de Brusselaars zich dit cultureel aspect, waar zij met recht en reden trots op zijn, gaan toe-eigenen. Ze komen massaal af op de Open Monumentendagen en nemen deel aan de talrijke rondleidingen die heel het jaar door worden aangeboden door het verenigingsleven dat zich blijft inzetten om de architectuurschatten van de art nouveau te valoriseren (afb. 4).

In 1993 werd, naast de nieuwe Ordonnantie, ook de uitwerking voorzien van het eerste Gewestelijk Ontwikkelingsplan. Dat plan geeft de stedenbouwkundige ambities van het nieuwe gewest vorm en bevat een themakaart van het erfgoed met een lijst van de belangrijkste werken, waaronder verschillende art-nouveaugebouwen en -gehelen.

De belangrijke vooruitgang die werd geboekt mag echter niet voorbijgaan aan het feit dat de bescherming van het erfgoed nog steeds volop moet wedijveren met andere collectieve of particuliere belangen, waarbij het erfgoed niet altijd voorrang krijgt. 1993 blijft ook het jaar van het schandaal van de Tervurenlaan 120 (afb. 5): de gevel van het huis Delannoy, in 1906 gebouwd door Paul Hamesse, werd toen illegaal afgebroken in uitvoering van een vergunning die eind 1991 was toegekend, ondanks het feit dat het gebouw in maart 1992 op de valreep werd beschermd. Met die gebeurtenis kreeg ook de tweede generatie art-nouveaearchitecten zijn 'martelaar'. Het gaf de aanzet tot de bescherming van een vrij groot aantal art-nouveaugebouwen, in het bijzonder van de hand van Paul Hamesse. De herinnering aan dit voorval leeft voor in de gevel van de Tervurenlaan 120 die in 2007 werd gereconstrueerd en geïntegreerd in een nieuw vastgoedproject.

Tijdens elke legislatuur worden opmerkelijke getuigen van de art nouveau beschermd. Het betreft, zoals vroeger, ad-hoc-beschermingen op voorstel van eigenaars die hun goed willen valoriseren of om opmerkelijke gebouwen voor afbraak te behoeden. Anderzijds werden met de Gewestvorming voor het eerst ook echte beschermingscampagnes van de art nouveau op touw gezet. Dit was het geval tijdens de tweede ambtstermijn van minister president Charles Picqué (1995-1999) en later, in 2004, met een campagne geïnitieerd door minister Willem Draps, die vooral betrekking had op art-nouveaurchitecten van de tweede generatie. In 2004 werd het toeristisch evenement 'Brussels Art Nouveau' dat in 2005 plaatsvond voorbereid.

De campagnes werden voorbereid door de administratie, op basis van een compilatie van referentiewerken, lijsten van te beschermen gebouwen⁹, prospecties en controles op het terrein. De campagne van

2004 werd gekenmerkt door een monografische aanpak van de architecten, met een selectie die doelbewust aandacht had voor het erfgoed van de verschillende gemeenten. Ze werd toegespitst op de 28 architecten die reeds in de kijker werden geplaatst in het werk van Borsi en Wieser (behalve Fritz Seeldraayers), maar ook op minder bekende ontwerpers met een eerder lokaal belang¹⁰.

De bekroning van een halve eeuw van bescherming van het Brusselse art-nouveau-erfgoed is ongetwijfeld het gegeven dat twee van de drie Brusselse gebouwen of gehele op de Werelderfgoedlijst tot de art nouveau behoren. Deze panden staan qua erkenning dus op gelijke voet met de wereldberoemde Grote Markt van Brussel. In 2000 erkende de Unesco de buitengewone universele waarde van de vier belangrijkste werken van Victor Horta: het Tasselhuis, het Hotel Solvay, het Van Eetveldehuis en de woning en het atelier van Victor Horta (het huidige Hortamuseum) –vier herenhuizen die emblematisch zijn voor het eerste deel van zijn carrière en die vandaag ook publiek toegankelijk zijn. In 2009 keurde de Unesco ook een derde Brusselse inschrijving op de Werelderfgoedlijst goed: het buitengewone Stocletpaleis van architect Josef Hoffmann. Deze uitzonderlijke art-nouveaugetuige, kenmerkend voor de *Wiener Werkstätte*-beweging, speelt door zijn internationale waarde een belangrijke rol in de erkenning van Brussel als hoofdstad van de art nouveau.

Ondanks de talrijke afbraken wordt de geschiedenis van het behoud van de art nouveau in Brussel ook gekenmerkt door een reeks successen, waardoor deze stijl nu een onomkeerbare bescherming en erkenning geniet. Voortdurende waakzaamheid blijft echter gebo-

den. Zo werd onlangs nog aan de prestigieuze Tervurenlaan, waar ook het Stocletpaleis gelegen is, een opmerkelijk art nouveau-gebouw van architect Jules Barbier¹¹ met afbraak bedreigd om plaats te ruimen voor een vastgoedproject (afb. 6). Dit was ongetwijfeld te wijten aan de discretie van de gevel, de relatieve onbekendheid van de kwaliteit van het interieur en de latere verbouwingen van het pand. Maar ook deze verbouwingen hebben op hun beurt een erfgoedwaarde gekregen doordat zij het verhaal vertellen van evoluerende smaken en van de veranderingen die daarmee gepaard gaan. Deze verbouwingen vormen volgens de KCML in dit geval eveneens waardevolle getuigenissen die mee gevrijwaard moeten worden. In dit voorbeeld bundelden kunstliefhebbers en omwonenden hun krachten, een beetje zoals in de tijd van de eerste acties. De Brusselse regering startte van haar kant een beschermingsprocedure, waardoor het huis werd gered en zijn culturele waarde werd bevestigd.

NOTEN

1. Zo probeerde Jean Delhaye tevergeefs het Aubecqhuis te doen beschermen om de afbraak ervan te vermijden. Hij kon niettemin bekomen dat een gedeelte van de gevel werd gedemonteerd.
2. Brief van 5 oktober 1961, ondertekend door directeur-generaal Emile Langui, ministerie van Openbaar Onderwijs, Administratie der Kunsten, Letteren en Volksontwikkeling.
3. Tussen 1971 en 1977 werden 11 werken van Victor Horta beschermd.
4. De *Archives d'Architecture Moderne* (AAM) organiseerden in 1969 een belangrijke tentoonstelling gewijd aan Antoine Pompe [CULOT, M. en TERLINDEN, F., *Antoine Pompe et l'effort moderne en Belgique 1890-1940*, catalogus van de tentoonstelling georganiseerd door de AAM, uitgegeven door het museum van Elsene, 1969].

5. Het huis werd definitief gered doordat het werd gekocht door Guy Decissy, die er het museum van maakte dat we vandaag kennen.
6. In de jaren 1960 en 1970 werden reeds monografieën van beroemde art-nouveau-architecten gepubliceerd [DELEVOY, R. L., *Victor Horta*, coll. Monographies de l'art belge, Elsevier, Brussel, 1958; DELHAYE, J. en PUTTEMANS, P. 'L'œuvre de Victor Horta', speciaal nummer van *Rythme*, 1964; BORSI, F. en PORTOGHESI, P., *Victor Horta*, Brussel-Firenze, 1969; BORSI, F. en WIESER, H., *Bruxelles, capitale de l'Art nouveau*, Marc Vokaer, Brussel, 1971; HOPPENBROUWERS, A., VANDENBREEDEN, J., BRUGGEMANS, J., *Victor Horta, architectonographie*, Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf, Brussel, 1975; WATELET, J. Gr., *Gustave Serrurier-Bovy, architecte et décorateur, 1858-1910*, Academiënpaleis, Brussel, 1975; HAMMACHER, A.M., *Le monde de Henry van de Velde*, Fonds Mercator, Antwerpen, en Hachette, Parijs, 1967].
7. Zie het artikel van Fr. Aubry, p. 44 tot 55.
8. De uitdrukking 'art nouveau van de tweede generatie' komt voor in het boek van BORSI, F. en WIESER, H., *op.cit.*, 1992 (2e editie), p. 73. Volgens hen is dit een reactie op het verlies van vitaliteit, dat zich vanaf 1900 manifesteerde door een neiging tot geometrisering.
9. De inventaris Sint-Lukasarchief, de lijst van te beschermen erfgoed die er in 1993 van werd afgeleid, en een studie van het art-nouveau-erfgoed in opdracht van het ARAU in het begin van de jaren 2000.
10. Deze architecten werden bestudeerd in het werk *50 artistes autour de Victor Horta* dat gepubliceerd werd ter gelegenheid van de tentoonstelling die in 1996 plaatsvond in de *Académie des Beaux-Arts* in Brussel.
11. Huis van de hand van Jules Barbier, 28 Tervurenlaan, 1040 Brussel, in 1924 verbouwd door architect Ingelbrecht.

DE LIJST VAN BESCHERMDE ART-NOUVEAUWERKEN IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

UIT WELKE PERIODE DATEREN ZE?

Art nouveau wordt doorgaans gedefinieerd als een korte periode van omstreeks 1890 tot ongeveer 1914. De lijst omvat werken uit deze periode, of soms iets later zoals het atheneum Uccle I van Henri Jacobs dat na de Eerste Wereldoorlog werd gebouwd. Sommige latere werken op de grens van de geometrische art nouveau en de art deco, zoals bepaalde realisaties van Jean-Baptiste Dewin, staan niet op de lijst.

HOEVEEL WERKEN ZIJN BESCHERMD?

Wat het aantal beschermingsbesluiten betreft, is het art-nouveau-erfgoed, samen met dat van het ancien régime, de best vertegenwoordigde categorie. De lijst die volgt wil daarvoor een overzicht geven en telt zo'n 250 verschillende werken. Op een zeer ruime schatting van ongeveer

4.000 beschermde goederen (gebouwen, landschappen, bomen) in het Brussels gewest zou dit 6% vertegenwoordigen. De realiteit is echter complexer dan deze cijfers laten uitschijnen. Sommige niet-opgenomen art-nouveau-goederen, of goederen die op de art nouveau geïnspireerd zijn, hadden evengoed op de lijst kunnen staan omdat ze beschermd zijn in een groter kader van beschermde landschappen, gehelen of openbare ruimten. Dit is het geval voor grafmonumenten – waarvan sommige van Victor Horta – op de beschermde begraafplaatsen van Dieweg of Elsene¹ of voor openbare monumenten in parken².

De selectie van deze art-nouveau-goederen gebeurt voor een stuk willekeurig. De werken van de grondleggers (Horta, van de Velde, Hankar, Serrurier-Bovy) en van hun leerlingen werden meteen al op de lijst gezet. Voor goederen in eclectische stijl of

cottagestijl, waarvan het decoratief vocabularium of het gebruik van zichtbare metalen structuren in de gevel of het interieur in zekere mate werd geïnspireerd door de art nouveau ligt het moeilijker. Hier werd gekozen voor een strengere selectie dan degene die we gewoonlijk terugvinden in vulgariserende publicaties en toeristische gidsen. De eclectische werken met art nouveau-invloeden van architecten als Bosmans en Vandeveld of zelfs J.J. Van Ysendyck, zijn daarvan typische voorbeelden. Zij werden weerhouden, zoals de Bibliotheek Solvay of het voormalige *Institut de Physiologie* (het huidige lyceum Jacquain), allebei gelegen in het vroegere wetenschapspark van het Leopoldpark. De inrichting van een vertrek in art-nouveau-stijl of de aanwezigheid van elementen van deze stijl in een gebouw werd dan weer niet als criterium in acht genomen om het gebouw in de lijst op te nemen. Zo zijn elementen van klein

LIJST VAN DE BESLUITEN VAN BESCHERMING OF BEWARING

* Art-nouveaugebouwen die geheel of gedeeltelijk werden onderzocht door de Cel Monumentale Decoratie, Departement Conservatie van het KIK

◇ UNESCO-Werelderfgoed

de jaren 1960

Woning en atelier van Victor Horta, Amerikastraat 23-25 te Brussel (arch. V. Horta, 1898). B 16/10/1963 ◇

de jaren 1970

Uitbreiding van het Van Eetveldehuis, Palmerstonlaan 2 te Brussel (arch. V. Horta, 1899). B 21/06/1971

Woning Deprez-van de Velde, Palmerstonlaan 3 te Brussel (arch. V. Horta, 1895). B 21/06/1971

Woning Dubois, Brugmannlaan 80 te Vorst (arch. V. Horta, 1907). B 20/07/1972

1 ► Woning van Paul Cauchie, Frankenstraat 5 te Etterbeek (arch. P. Cauchie, 1905). B 26/05/1975

Woning van Paul Hankar, Defacqzstraat 71 te Sint-Gillis (arch. P. Hankar, 1893). B 26/05/1975 *

Voormalig warenhuis Waucquez, Zandstraat 20 te Brussel (arch. V. Horta, 1903). B 16/10/1975

Hotel Max Hallet, Louizalaan 346 te Brussel (arch. V. Horta, 1904). B 16/10/1975 *

Kindertuin, Sint-Gisleinsstraat 40 te Brussel (arch. V. Horta, 1897). B 30/03/1976

Woning Autrique, Haachtsesteenweg 266 te Schaarbeek (arch. V. Horta, 1905). B 30/03/1976

Stocletpaleis, Tervurenlaan 279-281 te Sint-Pieters-Woluwe (arch. J. Hoffmann, 1905). B 30/03/1976 * ◇

Hotel Edmond van Eetvelde, Palmerstonlaan 4-6 te Brussel (arch. V. Horta, 1895). B 18/11/1976 * ◇

Woning Tassel, Paul Émile Jansonstraat 6 te Brussel (arch. V. Horta, 1905). B 18/11/1976 * ◇

2 ► Hotel Hannon, Verbindingslaan 1 te Sint-Gillis (arch. J. Brunfaut, 1902). B 18/11/1976 (façade et toitures) *

3 ► Atelierwoning van Georges Lemmers, Hervormingsstraat 74 te Elsene (arch. G. Charle, 1904). B 18/11/1976

Paviljoen en reliëf van *de Menselijke Driften*, Jubelpark (arch. V. Horta, 1890-1906, beeldh. J. Lambeaux 1886-1898). B 18/11/1976

Voormalig instituut voor Fysiologie (huidige lyceum Jacquain), gelegen in het Leopoldpark (arch. J.J. Van Ysendyck). B 18/11/1976

Hotel Solvay, Louizalaan 224 te Brussel (arch. V. Horta, 1894-1903). B 07/04/1977 * ◇

erfgoed, zoals decors in keramiek of sgraffiti, aangebracht in of op gebouwen, op enkele uitzonderingen na, niet in de lijst opgenomen. Op art nouveau geïnspireerde inrichtingen of herinrichtingen van oudere gebouwen komen slechts in aanmerking indien de invloeden voldoende algemeen aanwezig en betekenisvol zijn. Dit betekent dus dat in werkelijkheid het aantal aan de art-nouveaugelinkte beschermde goederen groter is dan het aantal op de lijst.

WELKE TYPES GOEDEREN ZIJN BESCHERMD?

Het gaat hoofdzakelijk om realisaties van na 1900, de zogenaamde periode van de 'tweede generatie'.

De grote meerderheid van de beschermingen betreffen woongebouwen, in het algemeen typisch Brusselse rijwoningen. Vele gebouwen zijn woningen en ateliers van kunstenaars en architecten, een sociale categorie die openstond voor de progressieve concepten die door de art nouveau belichaamd werden. In vele gevallen betreft het ook

opbrengst- of huurhuizen. De rijke herenhuizen vertegenwoordigen dus slechts een klein gedeelte.

Andere goed vertegenwoordigde typologieën zijn de handelszaken, winkelpuien, interieurs, cafés en grootwarenhuizen.

Hoewel een tiental schoolgebouwen, voornamelijk van de hand van architect Henri Jacobs, beschermd werd, zijn de nuts- en dienstgebouwen vrij weinig vertegenwoordigd. We vinden een bioscoop terug (de *Pathé Palace*), twee heringerichte gemeentehuizen (in Watermaal-Bosvoorde en in Sint-Joost-ten-Node), twee privéklinieken en de kapel van een openbaar ziekenhuis (Brugmann), verzekeringsmaatschappijen (het voormalige gebouw van de Sociale Voorzorg, het interieur van het Greshamhuis) en een sociale woning. Daarnaast werden enkele erg betekenisvolle voorbeelden van decoratief klein erfgoed uitzonderlijk in de lijst opgenomen.

De lijst bevat tot slot drie eclectische kunstwerken met sterke art nouveau-invloed, althans in hun

oorspronkelijke staat (de Jubel-feestbrug over Thurn & Taxis, de Chambontunnel in Laken en de brug over de Gerijstraat in Anderlecht), en twee openbare kunstmonumenten (de elektriciteitsmast van Lalaing en de fontein van het Weldoenersplein, allebei in Schaarbeek).

HOE ZIJN ZE BESCHERMD?

Terwijl een enkel beschermingsbesluit betrekking kan hebben op een geheel van gebouwen, kunnen, omgekeerd, verschillende besluiten een enkel gebouw betreffen. Zo omvatten de gebouwen van Ernest Blérot, in de Vanderschrickstraat te Sint-Gillis of de Sint-Bonifaasstraat te Elsene, elk een tiental huizen. Sommige gebouwen, zoals het Hannonhuis, het Kwachethuis, het Hotel Solvay, het Stocletpaleis, het Winssingerhuis, de vroegere hemdenwinkel Niguët of de Van Neckkliniek, waren dan weer het voorwerp van beschermingsuitbreidingen naarmate de bewustwording groeide van hun algemeen belang en de gelegenheid zich voordeed.

1 ▼ (M. Vanhulst, 2012 © GOB).

2 ▼ (A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB).

3 ▼ (© GOB).

De vrijwaringsmaatregelen bestaan hoofdzakelijk uit beschermingen. Daarnaast zijn er twaalf besluiten ter inschrijving op de bewaarlijst (een soepelere bescherming, echter zonder subsidiemogelijkheid). Deze laatste dateren uit de jaren 1990 en hebben betrekking op goederen die minder authentiek geacht werden of die destijds eerder van secundair belang leken. Deze beslissingen zijn echter voor herziening vatbaar. Dat was bijvoorbeeld het geval voor de drie woningen Jaspar van de hand van Paul Hankar, aan de Stenen-Kruisstraat 76-80 in Sint-Gillis. De huizen, die op de bewaarlijst waren ingeschreven, werden onlangs beschermd op vraag van een eigenaar, om steun te krijgen voor de reconstructie van verdwenen elementen.

De reikwijdte van de bescherming heeft dikwijls alleen betrekking op de gevels en de daken. Maar zoals we zagen, werden ook uitbreidingen van beschermingen goedgekeurd naar aanleiding van ontdekkingen, her-

waarderingen of financieringsnoden. Soms werden gebouwen aanvankelijk beschermd omwille van hun opmerkelijk interieur, zoals de overblijvende decors van de hand van Gustave Serrurier-Bovy in het Bauwenshuis, Kleine Zavel 14, of de meest recente beschermingsprocedure voor een gebouw van architect Jules Barbier aan de Tervurenlaan 28, waarvan de gevel werd verbouwd in 1924.

De recente beschermingen hebben meer oog voor interieurs. Dit is ogenschijnlijk het gevolg van een betere kennis die wordt vergaard op basis van vooronderzoek (hemdenwinkel Niguët, Winssingerhuis) en van de wil om ze te valoriseren. Doel is om de globale bescherming te verzekeren van goederen die doorgaans ontworpen werd als een allesomvattend decoratief concept. Zo werd de bescherming verruimd van goederen die reeds beschermd waren, met als opmerkelijkste voorbeeld de bescherming van het meubilair dat oorspronkelijk voor het Stocletpaleis werd ontworpen. Ook

in de kanselarij van de ambassade van Frankrijk werd het – weliswaar minder spectaculaire – meubilair in de bescherming geïntegreerd. De meubelen zijn van de hand van de Parijse architect Georges Chedanne en worden toegeschreven aan de school van Nancy³.

ZIJN DE BESCHERMINGEN REPRESENTATIEF VOOR HET ART-NOUVEAU-ERFGOED VAN BRUSSEL?

Bijna alle meesterwerken van de grondleggers van de art nouveau zijn beschermd. Het Brusselse art nouveau-oeuvre van Henry van de Velde is, op de sokkel van het standbeeld van Frederik de Merode op het Martelarenplein na, volledig beschermd. Het betreft zowel gebouwen die hij zelf ontwierp, als de interieurs die hij samen met Octave Van Rysselberghe realiseerde.

Het oeuvre van Paul Hankar, waarvan in Brussel, voor zover bekend, slechts 11 werken bewaard bleven, is eveneens volledig beschermd: zijn eigen woning sinds 1975, het

de jaren 1980

Voormalig warenhuis Wolfers Frères, Arenbergstraat 11-13 te Brussel (arch. V. Horta, 1909). B 01/10/1981

4 ▶ Woning Beukman, Faiderstraat 83 te Elsene (arch. A. Roosenboom, 1900). B 07/12/1981 *

Voormalige kliniek van Dokter Van Neck, Henri Wafelaerts straat 53 te Sint-Gillis (arch. A. Pompe, 1910). B 07/12/1981 (gevel)

Herenhuis Ciamberlani, Defacqzstraat 48 te Elsene (arch. P. Hankar, 1897). B 12/01/1983 *

5 ▶ Woning, Vilain XIII-straat 9 te Elsene (arch. E. Blérot, 1902). B 15/03/1983

Villa Bloemenwerf en park, Vandraeylaan 102 te Ukkel (arch. H. van de Velde, 1895). B 03/08/1983 *

6 ▶ Villa *Les Hiboux*, Brugmannlaan 55 te Sint-Gillis (arch. E. Pelseneer, 1899). B 27/10/1983

Hotel Hannon, Verbindingslaan te Sint-Gillis (arch. J. Brunfaut, 1902). B 29/11/1983 (uitbreiding van de bescherming tot het interieur) *

Voormalige hemdenwinkel Niguët, Koningsstraat 13 te Brussel (arch. P. Hankar, 1896). B 22/02/1984 (winkelpuil) *

Woning Kwachet, Van Campenhoutstraat 51 te Brussel (arch. G. Strauven, 1901). B 29/02/1984 (gevel en bedaking)

Woning Otlet, Florencestraat 13 te Brussel (arch. O. Van Rysselberghe, H. van de Velde, 1894). B 06/05/1984 *

Herenhuis Winssinger, Munthofstraat 66 te Sint-Gillis (arch. V. Horta, 1894). B 07/12/1984 (voorgevel, voorste gedeelte van het dak, trap in de hall en tussenverdieping) *

Woning Lunden, Louizalaan 81 te Brussel (arch. P. Sainteny, 1898). B 08/08/1988

Woning de Saint Cyr, Ambiorixsquare 11 te Brussel (arch. G. Strauven, 1905). B 08/08/1988 *

Woning Van Dijk, Clovislaan 85-87 te Brussel (arch. G. Strauven, 1900). B 08/08/1988

Atelierwoning van kunstschilder Rogiers, Keizer Karelstraat 103 te Brussel (arch. P. Hamesse, 1898). B 08/08/1988 *

Woning Van Ophem, Willem de Zwijgerstraat 34 te Brussel (arch. P. Sainteny, 1900). B 08/08/1988

Woning Victor Taelemans, Filips de Goedestraat 70 te Brussel (arch. V. Taelemans, 1901). B 08/08/1988

Villa Marie-Mirande (eigen woning van Guillaume Janssens, fabrikant van keramiektegels), de Selliers de Moranvilleaan 11 te Sint-Agatha-Berchem (arch. V. Tinant, 1912). B 08/08/1988

Geheel van huizen, Jean Volderslaan 42 - 48, Waterloose Steenweg 13 en Vanderschrickstraat 1 - 25 te Sint-Gillis (arch. E. Blérot, 1900). B 08/08/1988

Woning Cohn-Donnay, Koningsstraat 316 te Sint-Joost-ten-Node (Renovatie door arch. P. Hamesse, 1904). B 08/08/1988

7 ▶ Anatomisch Instituut (huidige *lycée Jacquain*) en Solvay Instituut, Belliardstraat 137 te Brussel (arch. J.J. Van Ysendyck [1893-94], H. Vandeveld et C. Bosmans [1901-02]). B 08/08/1988

Voormalig warenhuis *Old England*, Hofberg 2 te Brussel (arch. P. Sainteny, 1898). B 30/03/1989

Dubbelhuis, Generaal de Gaullelaan 38 en 39 te Elsene (arch. E. Blérot, 1904). B 30/03/1989

Ciamberlanihuis en de pui van de vroegere hemdenwinkel Niguët sinds de jaren 1980, gevolgd door twee campagnes tussen 1996 en 2001, en, in 2004, het interieur van hemdenwinkel Niguët in de Koningsstraat, na zijn 'herontdekking' en restauratie.

Sommige architecten zijn zeer goed vertegenwoordigd qua aantal beschermdde werken, zoals Gustave Strauven, Ernest Blérot, Paul Hamesse, Paul Vizzavona, of Henri Jacobs, wiens scholen bijzondere aandacht kregen. Deze vrij productieve architecten hebben hun stempel gedrukt op het Brusselse landschap.

De laatste beschermingscampagnes, gewijd aan het oeuvre van verschillende architecten, waren niet gericht op volledigheid. Het zou achteraf gezien interessant kunnen zijn om na te gaan of de meest representatieve werken allemaal voldoende beschermd werden. Het werk van minder bekende architecten, meer bepaald in het noordwesten van Brussel, zou overigens best wat meer in de schijn-

werpers mogen geplaatst worden.

Het belangrijkste werk van Victor Horta werd systematisch beschermd sinds de jaren 1970, maar daar zouden nog enkele topstukken van de art nouveau aan toegevoegd kunnen worden, zoals het Brugmannziekenhuis in Laken, waarvan alleen de kapel werd beschermd, met het oog op de herbestemming. De bescherming van dit paviljoenziekenhuis, volgens een typologie die vergelijkbaar is met die van het beschermdde Sant Pau-ziekenhuis van Lluís Domenèch i Montaner in Barcelona, stuit op een moeilijkheid: hoe kan bij een bescherming een gebouw, dat bovenal functioneel is en onderworpen aan strikte evolverende normen, behoed worden voor verstarring?

Dit is ook het geval voor de sociale woningen, waarvan slechts een enkele getuige is beschermd, en dan nog enkel de gevel. De beroemde Hellemanswijk, in het hartje van de Marollen, die respectvol gerenoveerd werd, of de cité L'Olivier, een pioniers-

werk van Henri Jacobs in Schaarbeek, verdienen het echter om erkend te worden via een klassering.

Met de impact van de bevolkingstoename, de voorkeur voor uitgepuurde interieurs en de strengere comfortnormen is de bescherming van opmerkelijke interieurs vandaag een uitdaging voor de Brusselse erfgoedzorg. De interieurs verdienen meer aandacht. Het blijft een heet hangijzer voor de toekomst om coherente interieurs, soms samen met hun meubilair, te beschermen en te restaureren. Tal van interieurs hebben nog heel wat verrassingen in petto.

Hoewel de thematiek van de art nouveau sinds de oprichting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zeer veel aandacht kreeg, is nog lang niet alles over dit thema gezegd.

MOET ER NOG ART-NOUVEAU-ERFgoed BESCHERMD WORDEN?

Het geschatte aantal art-nouveau-gebouwen in het Brusselse gewest ligt tussen 1.500 –volgens het werk

4 ▼ [© KIK-IRPA, Brussel].

5 ▼ [A. de Ville de Goyet, 2010 © GOB].

6 ▼ [A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB].

7 ▼ [M. Vanhulst, 2012 © GOB].

van F. Borsi, *Bruxelles, capitale de l'Art nouveau* – en 2.500, volgens het Sint-Lukasarchief. Het aantal individueel beschermde gebouwen zou dus overeenstemmen met 1/10 van het art-nouveau-erfgoed. Tot op heden werd echter nog geen systematische thematische inventaris van deze stijl opgemaakt. Op termijn, wanneer elke gemeente grondig geanalyseerd zal zijn, zal de gewestelijke algemene inventaris van het bouwkundig erfgoed, gepubliceerd op www.irismo-nouveau.be, een globaal kwantitatief overzicht van deze stijl mogelijk

maken. Gewoon door werken en gidsen over art nouveau te raadplegen, is het echter nu reeds duidelijk dat het gewest nog een schat aan bouwwerken biedt die voor erfgoedbescherming in aanmerking komen, meer bepaald in Schaarbeek.

Vertaald uit het Frans

NOTEN

1. Bijvoorbeeld het monument van de familie Solvay door Victor Horta op de begraafplaats van Elsene, die als geheel werd beschermd in

2016, of de grafmonumenten van de begraafplaats van Dieweg in Ukkel, die als geheel is beschermd. Zie het artikel van Linda Van Santvoort, p. 104 tot 115.

2. Bijvoorbeeld de sokkel van het monument ter ere van Léon Cladel (*Ompdrailles*) door Victor Horta, aan de Koningstuin aan de Louizalaan; het monument ter ere van Karel Buls door Victor Horta, aan het huis De Sterre in de Karel Bulsstraat; of nog het monument ter ere van Max Waller op de Ambiorixsquare.
3. In Brussel zijn er dus twee voorbeelden van uitheemse art nouveau: het Stocletpaleis (Weense art nouveau) en de ambassade van Frankrijk (Franse art nouveau).

de jaren 1990

Woning Charles Charlier, Kardinaalsstraat 46 te Brussel (arch. J. Van Krieking en B. de Lestré-de Fabrice, 1900). B 28/02/1991

Woning van Luitenant Jean Delannoy, Tervurenlaan 120 te Sint-Pieters-Woluwe (arch. P. Hamesse, 1906). B 26/03/1992

8 ► **Woningen Van Camp-Van Overbeke**, IJzerlaan 5 en 6 te Etterbeek (arch. J. Barbier, nr 6: 1900 en nr 7: 1907). B 30/04/1992

Woning Kwachet, Van Campenhoutstraat 51 te Brussel (arch. G. Strauven, 1901). B 02/07/1992 (uitbreiding met bel-etage, schrijnwerk en glasramen)

Woning van Paul Saintenoy: glasraam van Privat Livemont, Gewijde-Boomstraat 123 te Elsene (renovatie arch. P. Saintenoy, 1897). B 02/07/1992

Opbrengsthuis, Lombardstraat 5-9 te Brussel (arch. P. Hamesse, 1905). B 03/06/1993

Huis, Vilain XIII-straat 11 te Elsene (arch. E. Blérot, 1902). B 10/06/1993

Woning G. Hele, Joseph II-straat 18 te Brussel (inrichting arch. L. Govaerts, 1894). B 15/07/1993

Huis Charlier, Luchtscheepvaartsquare 29-33 te Anderlecht (arch. R. Pringiers, 1912). B 15/07/1993

Voormalig gebouw van de Prévoyance sociale, Luchtscheepvaartsquare 29-33 te Anderlecht (arch. R. Pringiers, 1912). B 09/09/1993

Voormalig hotel Gresham, Koningsplein 3 te Brussel (binneninrichting arch. L. Govaerts, 1900). B 21/10/1993

Geheel van huizen, Kleine Dalstraat 22, 24, 26 en 28 te Sint-Joost-ten-Node (arch. L. Sneyers, 1903). B 14/04/1994

Woning Frison, Lebeauststraat 37 te Brussel (arch. V. Horta, 1894). B 21/04/1994 *

Huis, Maurice Lemonnierlaan 216 te Brussel (arch. E. Blérot, 1899). B 28/04/1994

Huis, Generaal Jacqueslaan 36 te Elsene (arch. E. Blérot, 1900). B 28/04/1994

Herenhuis Delune, Franklin Rooseveltlaan 86 te Brussel (arch. L. Delune, 1902). B 22/09/1994

Woning Sêthe, Vanderaeylaan 118 te Ukkel (arch. H. van de Velde, 1895). B 22/09/1994

Opbrengsthuis, op hoek van de Waverssesteenweg 519 en de Peter Benoitstraat 2-4 te Etterbeek (arch. G. Strauven, 1905). B 19/01/1995

Opbrengsthuis, Schildknaapstraat 47-47A te Brussel (arch. P. Hamesse, 1907). B 26/01/1995

Winkelpui van de voormalig bakkerij "Le Bon", Troonstraat 65 te Elsene (arch. onbekend, 1906). B 07/03/1996

Spoorwegbrug Gerijbrug genaamd, Gerijstraat te Anderlecht (ing. M. Castiau, 1910). B 16/03/1995

Voormalige Galerie Leroy Frères, Grotehertstraat 6 te Brussel (arch. J. Barbier, 1900). B 16/03/1995

Kleuterschool nr4, Locquenghienstraat 16 te Brussel (arch. F. Symons, 1903). B 16/03/1995

Woning, Jachtlaan 141 te Etterbeek (arch. P. Cauchie, 1910). B 16/03/1995

Voormalige Brunner Bank, Wetstraat 78 te Brussel (inrichting Arch. L. Govaerts, 1900). B 09/05/1995

Apotheek van den Bijstand, Anspachlaan 160 en Bijstandstraat te Brussel (arch. P. Hamesse, 1904). B 21/12/1995

Voormalige woning en atelier van steenkolenhandelaar Edouard Taymans, Elyzeese Veldenstraat 6A-6 te Elsene (arch. P. Hamesse, 1906). B 21/12/1995

Woning, Luxemburgstraat 15 te Brussel (arch. G. Diaz, 1904). B 28/03/1996

Woning, Tervurenlaan 180 te Sint-Pieters-Woluwe (arch. T. Eul, 1899). B 04/07/1996

Geheel van huizen waaronder de eigen woning van H. Jacobs (nr 9), Maarschalk Fochlaan 7, 9 en 11 te Schaarbeek (arch. H. Jacobs, nr 9 en 11: 1899, nr 7: 1905). B 12/09/1996

Gemeentehuis, Antoine Gilsonplein 1 te Watermaal-Bosvoorde (inrichting E. Blérot, 1905). B 12/09/1996

Woningen Hanssens, Ducpetiauxlaan 13, 15 te Sint-Gillis (arch. P. Hankar, 1894). BL 03/10/1996

Woning Schmidt, Molièrelaan 172 te Elsene (arch. J.-B. Dewin, 1910). B 10/10/1996

Woningen Roersch, Brugmannlaan 120, 122, 124 te Vorst (arch. E. Blérot, 1904). BL 30/01/1996

9 ► **Bioscoop Pathé-Palace**, Anspachlaan 85-85A te Brussel (arch. P. Hamesse, 1913). B 27/03/1997

Woning van Oscar Van Rysselberghe, Livornostraat 83 te Elsene (arch. O. Van Rysselberghe, 1912). B 05/06/1997 *

Tegeldecoratie van het interieur van de voormalige porseleinfabriek Vermeren-Coché, Waverssesteenweg 143 te Elsene (arch. I. De Ruddere, 1897). B 26/06/1997

Atelierwoning van schilder Géo Bernier en Jenny Hoppe, Hervormingsstraat 4 te Elsene (arch. A. Chambon, 1902). B 26/06/1997

Atelierwoning van schilder Jean Gouweloos, Ierlandstraat 70 te Sint-Gillis (arch. P. Hankar, 1896). B 09/10/1997

Atelierwoning van schilderes en beeldhouster Louise de Hem, Darwinstraat 15-17 te Vorst (arch. E. Blérot, 1902). B 09/10/1997

Atelierwoning van schilder Émile Fabry, Sint-Michielskollegestraat 6 te Sint-Pieters-Woluwe (arch. É. Lambot, 1902). B 16/10/1997

Atelierwoning van de architect, Jef Lambeauxlaan 25 te Sint-Gillis (arch. P. Hamesse, 1909). B 23/10/1997 *

Woning J.B. Aglave, Antoine Bréartstraat 7 te Sint-Gillis (arch. P. Hankar, 1898). B 06/11/1997

Sociale woningen, Marconistraat 32 te Vorst (arch. L. Govaerts, 1901). B 06/11/1997

Woning Van Waesberghe, Ierlandstraat 52 te Sint-Gillis (arch. A. Van Waesberghe, 1899). B 27/11/1997

Atelierwoning van beeldhouwer Pierre Braecke, Troonsafstandsstraat 31 te Elsene (arch. V. Horta, 1901). B 04/12/1997

Woning de Brouckère, Jakob Jordaensstraat 34 te Brussel (arch. O. Van Rysselberghe, H. van de Velde, 1900). B 04/10/1997 *

Woning, Afrikastraat 92 te Sint-Gillis (arch. B. De Lestre, 1904). B 04/12/1997

Winkelpui van voormalig fotograaf Peeters, Magdalenasteenweg 7 te Brussel (arch. L. Sneyers, 1904). B 18/12/1997

Sgraffito van de atelierwoning van Alfred Ruytinx, Voglerstaat 17A-17 te Schaarbeek (sgraffito Privat Livemont, 1906). BL 18/12/1997

Gemeenteschool (huidig *Centre scolaire du Souverain*), Robert Willamestraat 25 te Oudergem (arch. H. Jacobs, 1908-1912). BL 15/01/1998

Atelierwoning van schilder Cortvriendt, Nancystraat 6-8 te Brussel (arch. L. Sneyers, 1900). B 29/01/1998

10 ► Geheel van huizen, Hakhoutlaan 7, 9, 11-13 et 15 te Watermaal-Bosvoorde (arch. W. Jelley, 1899). BL 05/02/1998

Huis, Antoine Delporteplein 17 te Sint-Gillis (arch. P. Hamesse, 1907). B 12/02/1998

11 ► Gemeenteschool nr 4 (huidig *École en Couleur*), Rodenbachstraat 37-39 te Vorst (arch. H. Jacobs, 1905). B 12/02/1998

Voormalige normaalschool Émile André (huidig Instituut Diderot), Kapucijnenstraat 58 te Brussel (arch. H. Jacobs, 1902-1910). B 19/02/1998

Woning van schrijver en kunstcriticus Sander Pierron, Waterleidingsstraat 157 te Elsene (arch. V. Horta, 1903). B 19/02/1998

Woning van Victor Taelemans, Ernest Solvaystraat 32 te Elsene (arch. V. Taelemans, 1904). B 19/02/1998

Geheel van huizen, Ernest Solvaystraat 12 - 22, Sint-Bonifaasstraat 15 - 19 en 20 - 22 te Elsene (arch. E. Blérot, 1900). B 05/03/1998

Woning en atelier van de architect, Warmoesstraat 150 te Sint-Joost-ten-Node (arch. M. Mayeres, 1904). B 12/03/1998

Woning C. Schröders, Filips de Goedestraat 55 te Brussel (arch. A. Van Waesberghe, 1898). B 02/07/1998

Villa, Vergotestraat 36 te Sint-Lambrechts-Woluwe (arch. P. Vizzavona, ca. 1910). BL 01/10/1998

Voormalig atelier Wolfers, Roger Vandendriesschelaan 28A te Sint-Pieters-Woluwe (arch. E. Van Nooten, Ph. en M. Wolfers voor het toegangshek, 1906). BL 01/10/1998

Woning P. Eggericx, Jean-Gérard Eggericxstraat 15 te Sint-Pieters-Woluwe (arch. F. Conard, 1912). B 08/10/1998

Woningen Ferrier, Joseph II-straat 148 - 150 te Brussel (arch. G. Strauven, 1898). BL 12/11/1998

Hotel Janssens, Defacqzstraat 50 te Elsene (arch. P. Hankar, 1905). B 12/11/1998

Villa en atelier van de architect, Winston Churchilllaan 51 te Ukkel (arch. E. Pelseneer, 1910). B 04/03/1999

Atelierwoning van schilder Paul Verdussen, Brugmannlaan 211 te Elsene (arch. P. Hamesse, 1901). B 11/03/1999

Geheel gevormd door de *Ecole communale nr 1, "La Rucho"*, de turnzaal en de voormalige nijverheidsschool, Bijenkorfstraat 30 en Josaphatstraat 215, 229 en 241 te Schaarbeek (arch. H. Jacobs, 1907). B 02/04/1999 *

Geheel van huizen waaronder de eigen woning van E. Frankinet (21), Kruisdagenlaan 15, 17, 19 en 21 te Sint-Lambrechts-Woluwe (arch. Nr 15: C. Damman, 1906, nr 17 - 21: E. Frankinet, 1903). BL 02/04/1999

Woningen C. Schröders, F. Vanderveken et Claessens, Gutenbergsquare 5, 8 en 19 te Brussel (arch. A. Van Waesberghe, 1898). B 22/04/1999

Woning Royer, Jan Jacobsplein 7 te Brussel (arch. G. Peereboom, 1902). B 27/05/1999

Woning Lebrun, Jan Jacobsplein 9 te Brussel (arch. G. Hobé, 1903). B 27/05/1999

Woning Jules Solvay, Jean Jacobsplein 15 te Brussel (arch. J. Brunfaut, 1894). B 27/05/1999

8 ▼ (A. de Ville de Goyet, 2012 © GOB).

9 ▼ (A. de Ville de Goyet, 2012 © GOB).

10 ▼ (© GOB).

11 ▼ (A. de Ville de Goyet, 2011 © GOB).

de jaren 2000

Woning van de architect, de Liedekerkestraat 112 te Sint-Joost-ten-Node (arch. L. Govaerts, 1899). B 29/06/2000

Woningen Jaspar, Stenen-Kruisstraat 76-80 te Sint-Gillis (arch. P. Hankar, 1894). BL 20/07/2000

Taverne Falstaff, Henri Mausstraat 17-23 te Brussel (arch.-decorateur. E. Houbion, 1903-1916). B 12/10/2000

Herenhuis José Ciamberlani en de paardenstallen, Paul Emile Jansonstraat 23-25 te Elsene (arch. P. Hankar, 1900). B 07/06/2001 *

Woning, Ducpétiauxlaan 47 te Sint-Gillis (arch. P. Hankar, 1895). B 07/06/2001

Woning Vandebroeck met aan weerszijden een burgerwoning, op de hoek van de Molièrelaan 177, 179 en de Brugmannlaan 176, 178 te Vorst (arch. P. Vizzavona, 1908). B 28/06/2001

Woning Hellinckx, Broustinlaan 110 te Ganshoren (arch. onbekend, 1910). B 28/06/2001

Woning Forge, Paul Dejaerlaan 10 te Sint-Gillis (arch. P. Hankar, 1898). BL 28/06/2001

Woning C. Bakker, Vorstse Steenweg 20A-20 te Sint-Gillis (arch. onbekend, 1911). B 19/07/2001

12 ► Huis Blérot, Dalstraat 40 te Elsene (arch. E. Blérot, 1902). B 10/10/2002

13 ► Voormalige atelierwoning van glazenier Grüner Sterner, Meerstraat 6 te Elsene (arch. E. Delune, 1902). B 23/10/2003

Geheel van twee huizen Cazier-Knepper, de Smet De Naeyerlaan 538- 540 te Brussel (arch. F. Brunfaut, 1911). B 06/11/2003

Eigen woning van de architect, Lutherstraat 28 te Brussel (arch. G. Strauven, 1905). B 06/05/2004 *

Voormalige kapel van het Brugmannziekenhuis, Arthur van Gehuchtenplein 2-4 te Brussel (arch. V. Horta, 1905). B 14/04/2005

Tuin van het Stocletpaleis, Tervurenlaan 279-281 te Sint-Pieters-Woluwe (arch. J. Hoffmann, 1905). B 13/10/2005

Geheel van opbrengsthuisen, Lakensestraat 171-177 te Brussel (arch. J. Michiels, 1910). B 22/12/2005

Appartementsgebouw, Lombardstraat 30-32 te Brussel (arch. P. Vizzavona, 1909). B 22/12/2005

Woning H. Vanderborgh, Tervurenlaan 305 te Sint-Pieters-Woluwe (arch. N. Poubaux, 1909). B 22/12/2005

14 ► Woning J. Van Stappen (huidige Quaker House), Ambiorixsquare 50 te Brussel (arch. G. Hobé, 1899). B 09/02/2006 *

Woning L. Dewindt, Eburonenstraat 52 te Brussel (arch. L. Delune, 1901). B 09/02/2006

Voormalig chirurgisch Instituut van Dokter Depage, Georges Brugmannplein 29 te Elsene (arch. J.B. Dewin, 1905). BL 16/02/2006

Woning van A. Delune, Van Elewycyckstraat 41 te Elsene (arch. A. Delune, 1903). B 23/02/2006

Woning van F. Lefever, Pantheonlaan 59 te Koekelberg (arch. F. Lefever, 1913). B 23/02/2006

Woning van A. Nelissen, Kimmelberglaan 5 te Vorst (arch. A. Nelissen, 1906). B 23/02/2006

Woning, Kimmelberglaan 6 te Vorst (arch. onbekend, 1905). B 23/02/2006

Woning, Besmelaan 103 te Vorst (arch. A. Boelens, 1903). B 23/02/2006

Woning Spaak, Saint-Quentinstraat 30 te Brussel (arch. G. Strauven, 1899). B 30/03/2006

Woning Spaak, Saint-Quentinstraat 32 te Brussel (arch. G. Strauven, 1899). B 30/03/2006

Woning Van de Heede, Troonsafstandsstraat 4 te Brussel (arch. G. Strauven, 1902). B 30/03/2006

Woningen, Generaal Jacqueslaan 186-188 te Elsene (arch. B. De Lestre de Fabricekers, 1905 et 1903). B 15/06/2006

Hotel Simoens (of Baron Buffin), Carolystraat 19 te Elsene (arch. H. Jacobs, 1904). B 15/06/2006

Hotel Watteyne, Kroonlaan 206 te Elsene (arch. F. Tilley, 1901). B 15/06/2006

Woning van Georges Delcoigne, Louis Moricharplein 14 te Sint-Gillis (arch. G. Delcoigne, 1899). B 06/07/2006

Geheel van huizen, Ducpétiauxlaan 18-20 te Sint-Gillis (arch. A. Van Waesberghe, 1898). B 06/07/2006

Woning Peereboom, Jef Lambeauxlaan 12 te Sint-Gillis (arch. G. Peereboom, 1898). B 06/07/2006

Woning Van Bellighen Tomberg, Louis Moricharplein 41 te Sint-Gillis (arch. E. Blérot, 1900). B 06/07/2006

Woning, Roemeniëstraat 40 te Sint-Gillis (arch. P. Vizzavona, 1905). B 06/07/2006

Woning Verhaege, Louis Bertrandlaan 43 te Schaarbeek (arch. G. Strauven, 1905). B 13/07/2006

Woning 't Bieken, Winston Churchilllaan 90 te Ukkel (arch. E. Delune, s.d.). B 13/07/2006

Villa Élisa, Winston Churchilllaan 8 te Ukkel (arch. V. Taelmans, 1899). B 13/07/2006

Stocletpaleis, Tervurenlaan 279-281 te Sint-Pieters-Woluwe (arch. J. Hoffmann, 1905). B 09/11/2006 (uitbreiding tot bepaalde delen van de inboedel) *

Spoorwegbrug, Jubelfeestlaan te Sint-Jans-Molenbeek (ing. Fr. Brunneel, 1905). B 19/04/2007

Chambondoorgang, Koninginnelaan te Brussel (arch. A. Chambon, 1908). B 19/04/2007

Woning van E. Ramaekers, Correggiostraat 35 te Brussel (arch. E. Ramaekers, 1899). B 03/05/2007

Woning Heirman-Ritter, Michel Angelolaan 80 te Brussel (arch. V. Taelmans, 1899). B 05/07/2007

Voormalige oftalmologische kliniek van Dokter Dr. Coppez, Tervurenlaan 68-70 te Etterbeek (arch. J.-B. Dewin, 1912). B 08/11/2007

Woning van Jean-Baptiste Dewin, Molièrelaan 151 te Vorst (arch. J.-B. Dewin, 1905). B 08/11/2007 *

Hotel Winsinger, Munthofstraat 66 te Sint-Gillis (arch. V. Horta, 1894). B 21/12/2007 (uitbreiding tot de totaliteit) *

Voormalige apotheek en woning van Max Blicck, Generaal Jacqueslaan 74 te Elsene (arch. É. Lambot, 1899). B 08/05/2008

de jaren 2010

Woning, Winston Churchilllaan 110 en Mariennestraat 69 te Ukkel (arch. J.-B. Dewin, 1910). B 14/01/2010

Kanselarij van de ambassade van Frankrijk, Hertogsstraat 65 te Brussel (arch. G. Chedanne, 1910). B 17/06/2010

Banketbakkerij, Baljuwstraat 75 te Elsene (arch. onbekend, ca 1900). B 17/02/2011

Voormalige hemdenwinkel Niguet, Koningstraat 13 te Brussel (arch. P. Hankar, 1896). B 17/02/2011 (uitbreiding tot de totaliteit van de winkel en de koer aan de achterzijde) *

16 ► Kinderdagverblijf Le Nid, Neststraat 9-13 te Elsene (arch. F. Symons, 1911). B 28/04/2011

Hotel Beauwens, Kleine Zavel 14 te Brussel (int.inrichting arch. G. Serrurier-Bovy, 1898-1899). B 29/11/2012

Woningen Jaspar, Stenen-Kruisstraat 76-80 te Sint-Gillis (arch. P. Hankar, 1894). B 17/10/2013

Voormalig kliniek van Dokter Van Neck, Henri Wafelaertsstraat 53 te Sint-Gillis (arch. A. Pompe, 1910). B 07/05/2015 (uitbreiding tot de totaliteit)

Villa, Tervurenlaan 28 te Etterbeek (arch. J. Barbier, 1898). Instelling van de beschermingsprocedure 26/05/2016

16 ►

[A. de Ville de Goyet, 2010 © GOB.]

12 ▼ [A. de Ville de Goyet, 2010 © GOB].

13 ▼ [M. Litt © GOB].

14 ▼ [© KIK-IRPA, Brussel].

Geheel van appartementsgebouwen, avenue Louis Bertrandlaan 53-61 et 63-65 te Schaarbeek (arch. G. Strauven, 1906). B 08/05/2008

Geheel van huizen, Waterlooose Steenweg 246-256 te Sint-Gillis (arch. P. Van Oostveen, 1901). B 08/05/2008

Opbrengsthuis De Beck, Paul Dejaerlaan 9 te Sint-Gillis (arch. G. Strauven, 1902). B 08/05/2008

Woning van A. Boelens, Karmelietenstraat 177 te Ukkel (arch. A. Boelens, 1903). B 15/05/2008

Monument aan de Weldoeners en zijn omgeving, Weldoenersplein te Schaarbeek (arch. H. Jacobs, 1903). B 10/07/2008

Woning, Weldoenersplein 5 te Schaarbeek (arch. H. Jacobs, 1909). B 10/07/2008

Woning Charles Fortin, Weldoenersplein 6 te Schaarbeek (arch. H. Jacobs, 1908). B 10/07/2008

Voormalige meisjesschool, Herkolarsstraat 35-37 te Koekelberg (arch. H. Jacobs, 1907). B 25/09/2008

Voormalige gemeentescholen nr 11 en nr 13 (huidig schoolcomplex van Linthout), Roodebeeklaan 59-61, 103 (arch. H. Jacobs, 1907-1913, 1922). B 25/09/2008

15 ▲ [© GOB].

15 ► Koninklijk Atheneum Ukkel I, Houzeaulaan 87 te Ukkel (arch. H. Jacobs, 1916). B 25/09/2008

Woning Devalck, André Van Hasseltstraat 32-34 te Schaarbeek (arch. G. Devalck, 1900). B 04/06/2009

Elektriciteitsmast – Gevecht tussen tijgers en slangen, Deschanel- en Louis Bertrandlaan te Schaarbeek (beekdh. J. De Lalaing, 1887-1913). B 04/06/2009

Protecting the *Art Nouveau* heritage in Brussels.: a history of increasing cultural awareness

In 1971, at the end of a long era of ignorance and destruction of this treasure closely associated with the city's identity, Franco Borsi and Hans Wieser published the reference book *Bruxelles, capitale de l'Art nouveau (Brussels, capital of Art Nouveau)*. That same year also marked the start of a policy of continuous protection of *Art Nouveau* heritage, which is still in place today. Some 45 years later, the City-Region of Brussels has positioned itself as the cultural and tourist capital of this remarkable style that in fairly quick succession, was exalted and spurned and which is once again fascinating the public at large.

This article briefly retraces the history of the preservation of *Art Nouveau* heritage in the Brussels Region and the raising of both public and political awareness regarding the value of this exceptional heritage to the city's identity.

Though founded on a series of undeniable disasters, the history of the preservation of *Art Nouveau* in Brussels is one of a series of successes that gave it irreversible protection and recognition, continually driven by the danger of new destruction.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Leseqque,
Griet Meyfroots, Cecilia Paredes
en Brigitte Vander Bruggen.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont en Griet Meyfroots

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Leseqque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Murielle Leseqque

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Werner Adriaenssens, Anne-Lise
Alleaume, Françoise Aubry, Caroline
Berckmans, Olivier Berckmans, Guy
Conde-Reis, Stéphane Demeter, Denis
Derycke, Paula Dumont, Isabelle Leroy,
Marc Meganck, Christophe Mouzelard,
Muriel Muret, Isabelle Pauthier,
Michel Provost, Christian Spapens,
Brigitte Vander Bruggen, Linda Van
Santvoort, Tom Verhofstadt, Wivine
Wailliez, Benjamin Zurstrassen.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik
Tack, Data Translations Int.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en
de leden van het redactiecomité.

VORMGEVING

La Page sprl

ONTWERPER VAN DE MAQUETTE

The Crew communication sa

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt, Brigitte
Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Mathilde Bell Andrade, Michel Gilbert,
Michel Huynh, Robrecht Janssen,
Tom Verhofstadt, Soetkin Vervust.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directeur-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke overheidsdienst
Brussel, CNN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
[http://www.erfgoed.brussels
broh.monumenten@gob.irisnet.be](http://www.erfgoed.brussels
broh.monumenten@gob.irisnet.be)

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AML – Archives et Musée de la Littérature
APEB – Association pour l'Étude du Bâti
CIDEP – Centre d'Information, de
Documentation et d'Étude du Patrimoine
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
GOB – Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel
KBS – Koning Boudewijnstichting
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor
Kunst en Geschiedenis
KMSKB – Koninklijke Musea voor
Schone Kunsten van België
MSB – Museum van de Stad Brussel
SAB – Stadsarchief Brussel
ULB – Université libre de Bruxelles
VUB – Vrije Universiteit Brussel

ISSN

2034-578X

WETTELIJK DEPOT

D/2017/6860/009

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez
Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen
010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

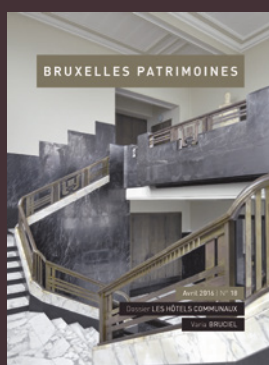
011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken
en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

www.erfgoed.brussels

BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED
GEWESTELIJKE OVERHEIDSDIENST BRUSSEL

10 €

ISBN 978-2-87584-142-1